

FÂTİMÎ ORDUSUNDA TÜRK UNSURU*

TURKISH ELEMENT IN THE FATIMID ARMY

Yunus Emre AYDIN**

Öz

Fâtımîler 909 yılında Mağrib'de kurulmuş Şi'anın İsmâîlîyye fırkasına mensup bir mezhep devletidir. Başlangıçta askerî ihtiyaçlarını kurulduğu coğrafyanın bir sonucu olarak Berberî kabilelerden sağlamışlardır. 969 yılında Mısır'ın alınmasıyla birlikte orduya Türk, Arap, Sudan ve Ermeni menşeli askerler de eklenmiştir. Türkler, Fâtımî ordusunda ilk olarak Mısır'ın fethini takip eden süreçte Muiz-lidîmillâh (953-975) zamanında istihdam edilmişlerdir. Bununla birlikte onların Fâtımî ordusu içindeki yükselişleri bir sonraki halife el-Azîz-billâh (975-996) zamanında olmuştur. Adı geçen halife, Suriye'de meydana gelen savaşlarda Türklerin muharebe becerilerini ve Mağrib'ten gelen askerlerin yetersizliklerini görmüştü. Bunun sonucu olarak da orduda Türklerin nüfuzu artmış ve Türkler önemli mevkilere getirilmişlerdir. Türklerin söz konusu yükselişleri Mısır'da bir Türk-Mağrib çekişmesine yol açmıştır. Halife el-Azîz'in ölümünden sonra üstünlük bir ara Kutâme kabilesi merkezli Mağribîlere geçse de akabinde durum dengelenmiştir. İlerleyen yıllarda ordudaki etnik çekişme siyasî olarak da kullanılmıştır. Halife el-Mustansır (1036-1094) döneminde Mağribîlerin sayısının azalması Türk-Mağrib çatışmasını tamamen ortadan kaldırmıştır. Ancak yine bu dönemde orduda istihdam edilen Zenci kölelerin sayısının artması ve bunların Türklere karşı kullanılması Mısır'da yeni çatışmalara sebep olmuştur. Türklerin kesin galibiyetle çıktığı bu mücadelelerde Mısır'da istikrar kaybolmuş, coğrafya harap olmuş ve etkinlik tamamıyla Türklerin eline geçmiştir. Türklerin Mısır'daki bu üstün durumu Ermeni kökenli Bedr el-Cemâli'nin (1073-1094) vezir olmasına kadar devam etmiştir. Bu zat göreve gelince Türk

* Bu makale, 19-21 Nisan 2018 tarihleri arasında Yeditepe Üniversitesi'nin düzenlediği I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumunda sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

** Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye
yunusemre.aydin@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2111-4018>

komutanları ve askeri birlikleri ortadan kaldırmıştır. Bu tarihten itibaren ise Fâtîmî ordusunda Türk etkisi minimize edilmiş ve ordu Ermeni, Arap ve Sudanlı askerlerden oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Fâtîmîler, Ordu, Türkler

•

Abstract

The Fatimid was an Ismaili Shia Islamic caliphate which emerged Maghrib (Northern Africa) in 909. The army of the Fatimids was composed from Berberian tribes in its beginnings due to its geographical situation. But after the conquest of Egypt in 969, along with Berberians other subjects of Turkish, Arab, Sudanese and Armenian origins began to be incorporated. The Turks were deployed in the Fatimid Army after the conquest of Egypt during the reign of al-Mu'izz li-din Allah (953-975). Despite of their deployment they were not given high ranks. The rise of the Turks among the Fatimids was in the next caliph al-Azîz bi'llah (975-996). The caliph realized the military abilities of Turkish troops and the inadequacy of Berberian troops during the Syrian Campaign. Consequently, the influence of Turkish troops in the Fatimid Army increased thus began to bring higher ranks. This situation brought conflicts between Berberian and Turks. After the death of the Caliph al-Aziz, although the superiority was passed to the Maghrib people based in the Kutama tribe, then the situation was balanced. In the upcoming years the ethnic confrontation in the army was also used as a political too. In the reign of Caliph al-Mustansir, (1036-1094) the Turkish-Berberian conflict came to an end due to decrease member of the Berberians. However, during this period, the increase in the number of Sudanese slaves employed in the army and their use against the Turks caused new conflicts in Egypt. This confrontation led to instability in Egypt and had a great negative impact in the region, but the end the Turks came victorious and put Egypt under their influence. The superiority of the Turkish troops continued till the Vizierate of Badr al-Djamali (1073-1094) who was of Armenian origin. Following this, the Turkish influence in the Fatimid Army was minimized and the army began to be filled with Armenian, Arab and Sudanese soldiers.

•

Keywords

Fatimids, Army, The Turks

GİRİŞ

Fâtımî Devleti, bir milletin veya bir arada bulunan insan topluluklarının güçlenip kurduğu bir siyasî teşekkül değildir. Bilakis her zaman için aslî nüfusun içinde oldukça azınlıkta kalmış İsmâilî mezhep daîlerinin yaptığı gizli propagandaların neticesinde Berberî Kutâme kabilesinin elde edilmesi ve bunların çabalarıyla kurulmuş bir devlettir¹. Bundan mütevellit millî kimliği bulunmamakla beraber çeşitli milletlerin oluşturduğu kozmopolit bir teşekküldür. Devletin Mağrib coğrafyasında kurulduğu için ahali genellikle Berberî kökenli kişilerden oluşmaktaydı. Bunların dışında az da olsa Arap unsuru mevcuttu. Ağırlıklı nüfusun bir gereği olarak askerî unsurlar daha çok Berberî kökenlilerden teşkil edilmişti.

Kutâme kabilesi, Ebû Abdullah eş-Şî'nin (ö.298/911) başarılı daveti sonucunda mezhebe kazandırılmış ve onun önderliğinde gerçekleşen teşkilatlanmalarının akabinde Fâtımî Devleti kurulmuştur. Bu sebepten ötürü söz konusu kabilenin üyeleri devlet içerisinde önemli yerlere getirilmiş ve çeşitli idarî görevler de kendilerine tevdi edilmiştir. İlerleyen dönem içerisinde Kutâme kabilesinin yanında Sanhâce, Züveyle, Musâdeme ve Burkiyye gibi kabileler de Fâtımî ordusuna dâhil edilmiştir². Berberî kabilelerin dışında az sayıda Arap ve Sakâlibe de ilk dönem Fâtımî ordusunda yer almışlardır.

Bahsi geçen unsurlardan teşekkül eden Fâtımî ordusu zaman içerisinde bütün Kuzey Afrika'ya hâkim olarak dikkatini Mısır'a çevirmişti. Her ne kadar ilk halife Ubeydullah el-Mehdî döneminden itibaren Mısır'ı almak için girişimler olmuşsa da söz konusu hareketler buradaki Türk valiler ve komutanlar tarafından engellenmişti. Ancak İhşîdîlerin, el-Muiz döneminde zayıflamasıyla Mısır'da istikrar bozulmuş ve durumu fırsat bilen halife, Slav kökenli ünlü komutan Cevher es-Sıkkîlî'yi³ büyük bir orduyla Mısır'a göndermişti. Neticede

¹ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bizikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, C. II, Thk. Muhammed Zeynuhum-Medîhatü'ş-Şarkâvî, Kahire 1997, s. 32; Yaacov Lev, *State And Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991, s.81-82; Tfs. İçin. Bkz.: Yunus Emre Aydın, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabilesinin Rolü ve Mağrib'te Fâtîmi-Kutâme İlişkileri (762 - 972)", *Anasay*, III, Erzurum 2018, s. 79-99.

² Yaacov Lev, "Army, Regime And Society In Fatimid Egypt 358-487/968-1094", *International Journal of Middle East Studies*, XIX/3, Ağustos 1987, s.338-340; Muhammed Abdullah Sâlim Amâyire, *el-Ceyşü'l-Fâtımî 297-567 H./ 909-1171 M.*, Ammân 2009. s. 55-68.

³ Slav kökenli ve Sekâlibe asıllı olan Cevher, Sicilya'da doğduğu için es-Sıkkîlî ve Abdu'r-Rûmî gibi nisbeler ile anılmıştır. Tfs. İçin bkz. Ali İbrahim Hasan, *Târîhu Cevher es-Sıkkîlî Kâid el-Muiz li-*

adı geçen komutan 969 yılında İhşîdîler Devleti'ne son verip Mısır'ı Fâtîmî egemenliğine sokmuştu.

Mısır'ın zaptı ile birlikte Fâtîmîler, Ortadoğu'ya ve İslam dünyasına daha fazla müdahale etmek imkânına sahip olmuşlardır. Ancak devletin askerî teşkilatının Mağrib standartlarında olması ve bu yeni coğrafyadaki yetersizliği çok geçmeden anlaşılmıştır. Bu sebepten ötürü Fâtîmîler, Mısır'a yerleşmelerinden itibaren eski geleneklerini muhafaza etseler de birtakım yenilikler yapma ihtiyacını hissetmişlerdir. Söz konusu yeniliklerden bir kısmı da orduda gerçekleşmiştir. Buna göre Mağriblilerin yanı sıra diğer milletlerden askerler de Fâtîmî ordusunda istihdam edilmeye başlanmıştır. Ancak bu durum etnik çekişmeleri de beraberinde getirmiştir. Öyle ki devletin ağırlık merkezinin Mısır'a kaymasından sonra başlayan söz konusu çatışmalar Bedr el-Cemâlî'nin 1073 senesinde vezâret makamına gelmesine kadar devam etmiştir.

Bu çalışmada Türklerin, Fâtîmî ordusuna girişleri ve ordu içindeki yükselişlerine değinilmiş akabinde başlayan etnik mücadelelerdeki rol ve konumları anlatılmaya çalışılmıştır.

Fâtîmî Ordusunda Türkler

1- Türklerin Fâtîmî Ordusuna Girmeleri

Fâtîmî Devleti, Mısır'a intikalden sonra coğrafyanın getirdiği bir zorunluluk olarak daha kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Bu sebepten dolayı içlerinde Türklerin de yer aldığı farklı etnik unsurları bürokrasi ve orduda istihdam etmeye başlamıştır.

Türkler, İslâm Devleti'nde ilk defa Emevîler döneminde orduda görev almaya başlamışlardır. Akabinde iktidarı devralan Abbâsîler, Türk asker sayısını arttırmış ve onları daha önemli mevkilere getirmişlerdir. Abbâsî ordusunda ilk defa Halife el-Me'mûn zamanında bu halifenin kardeşi el-Mutasım'ın komuta ettiği bir orduda 4000 kişi olarak bulunmuşlar ve Zût İsyanının bastırılmasında önemli görevler üstlenmişlerdir⁴. Daha sonra el-Mutasım döneminden itibaren devlet kademelerinde hızla yükselen Türkler, devlet içerisindeki askerî ve idarî makamları ellerine geçirmişlerdir. Merkezdeki Emirü'l-ümeraların nüfuzu, Mısır'daki Tolunoğulları ve İhşîdîler devletlerin varlığı bunun en açık örnekleridir. İşte bu sebepten ötürü Fâtîmîlerin, Mısır'da Türkler ile irtibat halinde olması kaçınılmaz hale gelmiştir.

dînillah el-Fâtîmî, Kahire 1963, s. 3; Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sıkkî", *DîA*, C.VII, İstanbul, 1993, 456-457.

⁴ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2013, s. 46.

Fâtımîler, Mısır'a gelişlerinde ciddi bir direniş ile karşılaşmamışlardı. Ancak bazı İhşîdî ve Kâfurî askerlerin mahallî savunmaları söz konusuydu. Neticede yapılan çarpışmalarda Cevher es-Sıkkîlî bu savunmaları rahat bir şekilde kırmıştı⁵. Mücadeleyi kaybeden Türk birlikleri de Suriye'ye çekilmişlerdi⁶. Bahsi geçen olaylar dışında kalan askerler ve emîrler ise Fâtımî hâkimiyetini kabul etmeyi tercih etmişlerdi. İlk etapta 5000 kişilik bir Türk süvari birliği Fâtımîlerin hizmetine girmiş ve böylelikle Türkler, Fâtımî ordularında görev almaya başlamışlardı. Ancak bunlar, Halife el-Muiz (ö.365/975) döneminde çok etkin olmayıp birkaç askerî harekâta katılmakla yetinmişlerdi⁷.

Fâtımîler Devleti, Mısır ile Suriye'yi rahat bir şekilde kontrol altına alsada bunlardan ikincisinde istikrar ve otoriteyi tam olarak sağlayamamışlardı Zira Suriye'deki yerel unsurlar ve Karmatî birlikleri sürekli şekilde tertip ettikleri saldırılarla Mısır'ı dahi tehdit edebilecek durumda idiler.

Ancak el-Muiz döneminde bu saldırılar başarılı bir şekilde izâle edilmişti. Suriye'de karışıklık devam ederken Bağdat'ta da birtakım sıkıntılar yaşanmaktaydı. Türkler ve Deylemliler arasında çıkan sorunların neticesinde Büveyhî hanedanından Muizzü'd-Devle'nin şihnesi olan Alptekin yanındaki birliklerle Bağdat'ı terk etmişti⁸. Alptekin şehirden ayrıldıktan sonra halkının Mağribli idareciler ile sorunlar yaşadığı Dımaşk önlerine gelmişti. Onu, Fâtımîlere karşı bir fırsat olarak gören Dımaşk halkı şehri kendisine teslim etme sözü vermişti. Gelişen olaylar neticesinde buradaki Fâtımî valisi Reyvân el-Hâdim şehri terk etmiş ve Dımaşk, Alptekin'in eline geçmişti. Adı geçen kumandan şehirdeki hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan hemen sonra Fâtımî Halifesi el-Muiz'e bir mektup yazmış ve kendisine bağlı olduğunu bildirmişti. Onun bu hamlesi elbette Mısır'dan gelebilecek bir tehlikeyi önlemek içindi. Zira her ne kadar Fâtımîler ile arayı iyi tutmaya çalışsa da hutbeyi tekrar Abbâsîler adına okutmaya başlamıştı. el-Muiz de mukabil bir hamlede bulunarak valiliğini onaylamak üzere onu, Mısır'a davet etmişti. Ancak Alptekin bunun bir tuzak

⁵ İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Düvel el-Munkatîa*, Thk. Andre Ferre, Kahire 1972, s. 23; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'-Zamân*, C. I, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1978, s. 378.

⁶ el-Antakî, *Târîh Antakî*, Thk. Ömer Abdu's-Selâm Tedmürî, Trablus 1990, s. 131-132; Makrîzî, *İttiâz el-Hunefâ biahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımîyyîn el-Hulefâ*, C. III, Thk. Muhammed Hilmi- Muhammed Ahmed, Kahire 1996, s. 117-118; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara 2018, s. 182.

⁷ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, Ankara 2009, s. 60-61.

⁸ İbn Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, Beyrut 1908, s. 11; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 65-66.

olabileceğini düşündüğünden davete icabet etmemiştir⁹. Alınan olumsuz yanıt üzerine Kahire’de Dımaşk üzerine gitmek için hazırlıkları başlamış ancak halifenin ölümü üzerine sefer askıya alınmıştır¹⁰.

Öte yandan Alptekin, Dımaşk’da otoritesini güçlendirmesinin akabinde Fâtımî topraklarına akınlar düzenlemeye başlamıştı. Ayrıca Suriye’de bulunan Fâtımî muhalifleri sayesinde kendisine birçok doğal müttefik bulmuştu. Bu sıralarda Suriye’ye sefer yapan Bizans imparatoru İonnes Çimiskes de Kuzey Suriye’de Fâtımîlerin ele geçirdiği bazı yerleri istila etmiş, Alptekin ile Dımaşk üzerinde vergi ve tabiiyet konusunda anlaşmıştı¹¹.

Mısır’da ise yeni halife el-Azîz, tahta geçince ilk işi Suriye ve Alptekin meselesi üzerinde çalışmak olmuştu. Bu konuda ciddi hazırlık yapan halife, babasının azlettiği Cevher es-Sıkkılı’yı tekrar ordu komutanı yapıp Dımaşk’a yollamıştı. Cevher, şehri kuşattıysa da başarı sağlayamamıştı. Çünkü kuşatma uzayınca Alptekin, Karmatîler ile ittifak yapmış ve onları Bahreyn ve Ahsa’dan Suriye’ye davet etmişti. Buna olumlu yanıt veren Hasan b. Ahmed el-Karmatî hızla Suriye’ye gelmişti. Karmatîlerin geldiğini haber alan Cevher de apar topar kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Alptekin ise Karmatîler ve Araplarla birleşerek Cevher’i takip etmiş ve Remle’de ona yetmişlerdi¹². Burada gerçekleşen çatışmalarda direnemeyen Fâtımî komutanı Askalan’a çekilmişti¹³. Müttefikler de vakit geçirmeksizin onu burada kuşatmışlardı. bir sene üç ay süren kuşatmada Askalan’da direnme gücü kalmayan Cevher, nihayetinde muhataplarından aman istemek zorunda kalmıştı. Buna göre Askalan dâhil Fâtımîlerin elinde olan bütün Suriye topraklarını Alptekin’e verilmişti. Söz konusu yerlerde hutbenin ise Fâtımî halifesi adına okutulması karara bağlanmıştı. Ayrıca Askalan’dan çıkan Fâtımî kuvvetlerinin, barışın bir göstergesi olarak Alptekin’in kılıcı ve Karmatî liderinin mızrağı altından geçmesi istenmiştir. Karmatî liderinin gönülsüzlüğüne karşın Alptekin sözünden dönmemiş ve Fâtımî kuvvetlerinin şehirden çıkmasına izin vermiştir¹⁴.

⁹ Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 96; Çelik, a.g.e., s. 216.

¹⁰ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul, 2010, s. 94-96.

¹¹ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 13; Devâdârî, *Kenz ed-Dürer ve Câmi’ el-Gurer*, C. VI, Thk. Selahaddin el-Müneccid, Kahire 1961, s. 170; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2015, s. 274-275; Muhâsene, a.g.e., s. 98-99; Yazılıtaş, *Türkler*, s.67; Çelik, a.g.e., s. 219.

¹² Antakî, a.g.e., s. 179; Muhâsene, a.g.e., s.100; Yazılıtaş, *Türkler*, s.69-70.

¹³ Makrîzî bu mücadelelerde 4000 Mağrib kökenli askerin öldürüldüğünü söylemektedir. Tfs. için bkz. Makrîzî, *İttiâz*, C. I, 238-239.

¹⁴ Antakî, a.g.e., s. 180; İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 13-18; İbn Zâfir, a.g.e., s. 31; Makrîzî, *İttiâz*, C. I, 241; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 67; Muhâsene, a.g.e., s. 101; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 70-71; Çelik, a.g.e., s. 230.

Cevher es-Sıkillî, her ne kadar orduyu kurtarsa da seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu yüzden de Suriye'deki birçok şehir Fâtımî hâkimiyetinden çıkmıştı. Ayrıca anlaşmada geçen -Askalan kapısından Alptekin'in kılıcı ve Hasan b. Ahmed el-Karmatî'nin mızrağı altından geçmek- maddesi Fâtımîler için oldukça gurur kırıcı bir durumdu. Barış yapılıncaya Fâtımî ordusu sağ salim Kahire'ye ulaşmıştı. Halife Azîz, olanları öğrenince mağlubiyetten sorumlu tuttuğu Cevher'e kin beslemeye başlamıştı¹⁵.

Yaşanılan hezimet Mağriblilerin askerî alandaki yetersizliklerini bir kez daha göstermişti. Buna mukabil yeni arayışlara giren halife, birtakım değişiklikler yapıp Fâtımî ordusunu Suriye'de üstün duruma geçirmeyi arzuluyordu¹⁶. Ancak Alptekin bertaraf edilmeden böyle bir durum söz konusu olamazdı. Durumun aciliyeti ve Cevher'in tavsiyesi üzerine halife, bizzat sefere çıkmayı düşünüp ciddi bir hazırlık yapmıştı¹⁷. Öte yandan Alptekin, her ne kadar halifeye düşmanlık etse de yapılan savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar ile el-Azîz'in ilgisini çekmeyi başarmıştı. Taraflar arasında yapılan mektuplaşmalar barış için yeterli olmayınca Fâtımî halifesi kalabalık bir orduyla Suriye'ye yönelmişti. İki taraf arasında başlayan savaşta Alptekin bütün çabasına rağmen halifenin kalabalık ordusu karşısında tutunamayarak geri çekilmişti. Savaş esnasında el-Azîz, Alptekin'e olan ilgisini belli etmiş ve Cevher'den onu kendisine göstermesini istemişti. Cevher de Alptekin'i halifeye göstermişti. Alptekin'in savaş meydanındaki mücadelesi, orduya müdahaleleri ve taktiksel hamlelerini gören halife, tekrar onu hizmetine almak istemişti¹⁸. Alptekin ise buna yanaşmamış ancak geri çekilirken esir edilmişti¹⁹. Böylece Fâtımîler çetin bir düşmandan kurtulmuşlardı. Fâtımî ordugâhında herkes Alptekin'in esir edilmesine çok sevinmiş ve aralarında nasıl idam edileceği dahi tartışılmaya başlanmıştı. Ancak sanılanın aksine halife, onu idam etmediği gibi hizmetine almıştı. Hatta Alptekin için kendisine yakın bir çadır kurdurmuş ve kendisini hacibleri arasına katmıştı²⁰. Adamlarını da tekrar kendi emrine vermişti. Beklemediği bir şekilde lütufla karşılaşan Alptekin de halifeden özür dilemişti.

¹⁵ Makrîzî, *İttiâz*, C. I, 242.

¹⁶ Çelik, a.g.e., s. 232.

¹⁷ Devâdârî, a.g.e., C. VI, s. 180.

¹⁸ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 18-19; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 72.

¹⁹ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 19; Zehebî, *Târîh el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr el-Alâm*, C. VIII, Thk. Beşâr Avvâd, Beyrut 2003, s. 189; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 96-97; Çelik, a.g.e., s. 231.

²⁰ Antakî, a.g.e., s. 182-181; Zehebî, a.g.e., C. VIII, 189-190.

Bu andan itibaren hayatının sonuna kadar Fâtımî Devleti'ne hizmet eden Alptekin, Kahire'de vefat etmişti²¹. O, zamanla halifenin en yakın adamlarından biri olmuş, bu durum ise diğer devlet adamlarının kıskançlığına sebebiyet vermişti²². Fâtımî Devleti'nde uzun yıllar devam edecek bir çekişmenin de ilk tohumları böylelikle atılmıştı.

Suriye'de meydana gelen mücadelelerde kendisini açık şekilde gösteren Türk askerlerinin mahareti karşısında halife orduda revizyona gitmeye karar vermiştir. Böylece Türkler aslı bir unsur olarak Fâtımî ordusuna girmişlerdir²³. Halife el-Mustansır döneminde Bedr el-Cemâlî'nin vezârete gelmesine kadar sürecek bu periyotta Türkler idarî ve askerî sahada etkin rol oynamışlardır.

2- Asli Unsur Olarak Türkler

el-Azîz döneminde ordudaki Türk asker sayısı arttırılmasıyla birlikte *el-Etrâkü'l-Müstenî'ün* adı altında bir sınıf teşkil edilmişti²⁴. Kısa sürede devlet içinde yükselen Türkler, komutanlık, haciblik ve valilik gibi önemli görevlere getirilmişti. Onların bu denli yükselişi Kutâme merkezli Berberîleri geri plana düşürmüş, böylelikle etkisi uzun yıllar hissedilecek bir çatışmanın fitili de ateşlenmişti.

el-Azîz döneminde her ne kadar orduda Türkler ön plana çıksa da yönetim alanında Kutâmelilerin etkisi hala devam etmekteydi. Devlet içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan kabile, Mısır'da da belli bir imtiyaz sahibi idi. Dolayısıyla iktidara gelenler Mağribli olmayınca birtakım çekişme de beraberinde gelmekteydi. Nitekim Vezir Ya'kûb b. Killis (ö. 991) Berberîlerin etkisini kırmak için Türkler ile işbirliği yapma yoluna gitmişti. Türk desteğini alan vezir, ancak bu sayede makamını koruyabilmişti²⁵.

Fâtımîler, Alptekin meselesinin hallolmasıyla Suriye'yi tekrar egemenlikleri altına alsalar da Kuzey Suriye'de çatışmalar devam etmekteydi. Halife de genelde Halep üzerinde odaklanan söz konusu mücadelelerde Türk komutanları vazifelendirmişti. Bu sebeple Dımaşk'a genelde Türk valiler atamış ve Suriye'nin diğer şehirlerindeki Mağribli valilerin, Türk valilere destek olmasını istemişti. Bektekin et-Türkî²⁶, Bekçor et-Türkî²⁷ ve son olarak da Mengütekin²⁸, Halife el-

²¹ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 19-21; İbn Zâfir, a.g.e., s. 32; Makrîzî, İttiâz, C. I, 242-245; Muhâsene, a.g.e., s. 102; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 73-74.

²² Farhad Daftary, *İsmaililer - Tarihleri ve Öğretileri*, Trk. Trc. Ahmet Fethi, İstanbul 2017, s. 276.

²³ Lev, *State*, s. 84-85; Daftary, a.g.e., s. 283.

²⁴ Makrîzî, İttiâz, C. II, 10; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 64.

²⁵ Makrîzî, İttiâz, C. I, 261; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 103.

²⁶ Bu isim Makrîzî'de Beltekin olarak geçmektedir. Bkz. Makrîzî, İttiâz, C. I, 256; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 75-78.

Azîz döneminde Dımaşk valilikleri yapmış, söz konusu coğrafyada çeşitli başarılar kazanmışlardı. Bunlar arasından Mengütekin, Halep'i ele geçirecek konuma ulaşmıştı. Bizans imparatoru II. Basileios'un Suriye'ye üzerine gelmesi bu şehrin Fâtımîlerin eline geçmesini engellemişti²⁹.

2.1. el-Meşârika ve el-Megârîbe Çekişmesi

Fâtımîler Devleti'nin kuruluşundan itibaren nüfuzunu koruyan Kutâme kabilesinin liderliğindeki Mağribliler, Mısır'da yönetimde kendilerinden başkasının görevlendirilmesine pek sıcak bakıyorlardı. Vezir Ya'kûb b. Killis, söz konusu durumdan dolayı görev süreci boyunca Kutâmeliler ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Halife el-Azîz'in Türklere olan ilgisinin yanında vezirin de Kutâme'ye düşmanlığı devlet içerisinde başlayan etnik çekmeyi alevlendirmişti. Tek başına Mağribliler ile mücadele edemeyeceğini anlayan vezir, kendisine ittifak bulma işine girişmiş ve rakiplerine karşı böylelikle denge unsuru Türkleri yanına çekmeyi başarmıştı. Onları devlet içerisinde önemli mevkilerde görevlendiren İbn Killis, kızını da bir Türk komutan ile evlendirmişti³⁰.

Ordudaki etnik çekişme haliyle kutuplaşmayı beraberinde getirmişti. Buna göre doğu menşeli olan Türkler ve Deylemler *el-Meşârika*, Batı menşeli olan Mağribliler de *el-Megârîbe* adlı grupları ortaya çıkarmışlardı³¹. Bahsi konu hizipleşme devleti uzun yıllar meşgul ettiği gibi iktidar çekişmelerinde de koz olarak kullanılmıştı. Nüfuzu zayıflayan Kutâme kabilesi, halife ve vezire karşı kin beslemeye başlamıştı.

Fâtımîler içerisinde çekişmeler devam ederken ilk olarak Vezir İbn Killis'in ardından da Halife el-Azîz'in ölümü³² devlet yönetimindeki dengeleri tekrar değiştirmişti. Yeni halife el-Hâkim'in (996/1021) yaşının küçük olması Kutâmelilere eski nüfuzlarını kazanmak için aradıkları fırsatı vermişti. Bunlar ilk

²⁷ Esasında Halep'de hüküm süren Hamdanîlerin hizmetinde olan Bekçor yöneticilerle ihtilafa düşmüş ve kendi isteği ile Fâtımî hizmetine girmiştir. Bkz. Antakî, a.g.e., s. 200; Makrîzî, İttiâz, C. I, 259; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 78-86.

²⁸ Makrîzî, İttiâz, C. I, 259; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 86-96.

²⁹ Tfs. İçin bkz. İbn el-Adîm, *Zübdetü't-Taleb min Târîhi Haleb*, Thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1996, s. 105-108; Makrîzî, İttiâz, C. I, 285-287.

³⁰ Antakî, a.g.e., s. 290; Makrîzî, İttiâz, C. I, 271; Muhammed Hamdî Münâvî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâü fi'l-Asri'l-Fâtımî*, Kahire, 1970, s.173.

³¹ Münâvî, a.g.e., s. 173.

³² Antakî, a.g.e., s. 235; İbn Hammâdî, *Ahbâru Mülûki Benî Ubeyd*, Thk. Abdu'l-Halîm Uveys vd., Kahire H/1401, s. 94.

olarak halifeye bi'at etmeyerek gözdağı vermişlerdi. Devlet erkânının araya girmesiyle kabile mensupları bi'at etmiş ve sorun ciddi bir krize dönüşmeden çözülmüştü. Daha sonra kabile büyükleri, genç halifenin yanına gidip kendilerinden biri olan İbn Ammâr'ın *el-Vesâte (Haciplik)*³³ görevine gelmesini istemiş ve taleplerini zorla kabul ettirmişlerdi³⁴. Devlet dizginlerinin tekrar el-Megâribe yönetimine geçmesi, el-Meşârika grubunu tedirgin etmiş ve bir kısım Türk asker Mısır'ı terk ederek Suriye'ye gitmişti³⁵. Ardından yine Kutâme kabilesinden Cafer b. Fellâh önemli görevlere getirilmiş, hutbelerde Kutâmeliler övülmüş, en itibarlı Türk komutanı olan Dımaşk valisi Mengütekin de lanetlenmişti³⁶. Bütün bunlarla yetinmeyen Kutâmeliler, İbn Ammâr eliyle önemli görevlere kendi adamlarını atamıştı. Mağribli askerlerin maaşlarını yükseltilmiş, Türk ve Deylemlerin maaşlarını da düşürmüştü. Daha da ileri giden İbn Ammâr, saraydaki değerli şeyleri alıp kabile arasında pay etmişti³⁷. el-Megâribe grubu halifenin hal' ve katlini dahi düşünmüştü³⁸.

Mısır'da Mağriblilerin bu kadar ön plana çıkıp halifeyi dahi tehdit edecek konuma gelmeleri kendilerine yeni düşmanlar da edindirmişti. Halifenin vasisi Bercevân³⁹ orduyu ve devleti yöneten Kutâmelilerden kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştı. Bu noktada iki kutba bölünen devlette Bercevân'ın doğal olarak Türklerin tarafına yanaşması tabii bir sonuçtu. Vakit kaybetmeden Türkler ile bir ittifak arayışına giren Bercevân, Dımaşk valisi Mengütekin'i ordusuyla birlikte Mısır'a davet etmişti. Mengütekin'e halifenin tehdit altında ve Türklerin de zor durumda olduğu bildirilmiş, o da hemen Mısır'a doğru hareket etmişti⁴⁰. Ancak İbn Ammâr, Bercevân'ın Türk hamlesini ve Mengütekin'in Mısır'a hareketini bir posta güvercini ile haber almıştı⁴¹. Hemen kabile büyüklerini toplamış ve içlerinden Süleyman b. Cafer b. Fellâh'ı Dımaşk valisi rütbesiyle Suriye'ye yollamıştı. Aynı zamanda kendisine iyi şekilde teçhiz edilmiş bir ordu da vermişti. İbn Ammâr'ın söz konusu planı aslında iyi kurgulanmıştı. Zira

³³ Bu görev Fâtımîler'de aynı zamanda vezirlik manasında da kullanılmaktaydı. Bkz. Münâvî, a.g.e., s. 40.

³⁴ Antakî, a.g.e., s. 237; Makrîzî, İttîâz, C. II, 4-6; Lev, *Army*, s. 344-345; Daftary, a.g.e., s. 283; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîru Cedîd*, Kahire 1992, s. 98; Çelik, a.g.e., s. 252.

³⁵ el-Ântakî, a.g.e., s. 238; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 92.

³⁶ Makrîzî, İttîâz, C. II, 8-9.

³⁷ Makrîzî, İttîâz, C. II, 9.

³⁸ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 45; Münâvî, a.g.e., s. 173; Çelik, a.g.e., s. 525.

³⁹ Bercevân hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdulkерim Özyayın, "Bercevân", *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s. 483.

⁴⁰ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 45; Makrîzî, İttîâz, C. II, 10; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 93; Çelik, a.g.e., s. 253.

⁴¹ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 46; Yazılıtaş, *Türkler*, s.94.

Mısır'da her türlü yetkiyi ve gücü elinde bulunduran Kutâme kabilesi, bu sayede Türklerin hâkim olduğu Suriye'de üstün duruma geçebilecekti. Neticede iki ordu Askalan dışında karşı karşıya gelmiş, kendisine bağlı Arap birliklerin Süleyman'ın tarafına geçmesiyle mağlup olan Mengütekin, savaş alanından çekilse de sonra esir edilerek Mısır'a gönderilmişti⁴². Sanılanın aksine burada İbn Ammâr tarafından iyi bir şekilde karşılaşılan Türk komutan, ölene kadar devletin üst makamlarında kalmaya devam etmişti⁴³. Ölünce de cenaze namazı Halife el-Hâkim tarafından kıldırılmıştı⁴⁴.

İbn Ammâr, kurduğu plan sayesinde Suriye'nin de kontrolünü Türk vali ve komutanlardan aldığı gibi en güçlü Türk komutanı Mengütekin'i de bertaraf etmeyi başarmıştı. Ancak bu planın getirisi olduğu gibi götürüsü de vardı. Zira Mısır'daki Kutâme birliklerinin ağırlıklı kısmı Suriye'ye yollanmıştı. Bunun ortaya çıkaracağı askerî açığı hesap edemeyen İbn Ammâr bir anda düşmanlarına karşı desteksiz kalmıştı. Halifenin vasisi Bercevân, söz konusu zafiyeti tespit etmiş ve hemen girişimlere başlamıştı. İlk olarak Trablus valisi el-Ceyş b. Samsam'ın Mısır'a dönüşünü fırsat bilmiş ve onu kendi yanına çekmişti. Bu ittifakla güçlenen Bercevân, Türklere ve Deylemlere gidip Kutâmelilerin sayıca bir hayli azaldığını ve onlarla mücadele etmek için tam zamanı olduğunu söylemişti. Bercevân bu kıskırtmaları yaparken küçük halifenin kötü durumunu, eski halife el-Azîz'in Türk ve Deylemlere olan teveccühünü propaganda olarak kullanmıştı. Netice de Meşârika grubu, onun davetine el- olumlu cevap vermiş ve müttefikler harekete geçmişlerdi⁴⁵.

İbn Ammâr ise yine Bercevân'ın kendisi hakkında yürüttüğü kara propagandadan haberdar idi. Söz konusu ittifakı çökertmek için muhatabına suikast planı yapmış ancak başarılı olamamıştı. Mısır'da yaşanan hadiselerden ötürü el-Meşârika ve el-Megârîbe grupları arasında gerilim son haddeye çıkmıştı. Böylesine gergin ortamda olayların nasıl patladığı hakkında iki rivayet vardır. Bunların ilkinde İbn Ammâr, Bercevân'ı ve onun müttefiki olan Şükr el-Hâdim'i bir gün evine davet etmişti. Aynı zamanda adamlarına ikisinin geldiği anda öldürülmeleri emrini vermişti. Bunu casusları vasıtası ile öğrenen Bercevân

⁴² İbn Kalânîsî, a.g.e., s.46-47; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 10; Nüveyrî, a.g.e., C.XXVIII-XXIX, 106-107; Münâvî, a.g.e., s. 174; Daftary, a.g.e., s. 283; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 95; Çelik, a.g.e., s. 254.

⁴³ Antakî, a.g.e., s. 239.

⁴⁴ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 70; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 96.

⁴⁵ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 48; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 107; Münâvî, a.g.e., s. 174; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 111-112; Çelik, a.g.e., s. 254.

yoldan dönmüş ve halifenin huzuruna giderek olanları ağlayarak anlatmıştı. Akabinde olaylar başlamış ve Türkler, Deylemler ve Zenci askerler silahlanarak saray avlusunda toplanmıştı⁴⁶. Diğer bir rivayete göre ise iki taraf arasındaki gerginliğin yüksek olduğu bir dönemde bir Türk ile bir Kutâmeli arasında tartışma çıkmış ve Türk, tartıştığı Kutâmeli'yi öldürmüştü. Bunun üzerine toplanan Kutâmeliler, katili yakalamışlar ise de 1000 dinar fidye ile onu serbest bırakmışlardı. Başka bir Kutâmeli grubun katili öldürdüğü ifade edilmektedir. Bunun üzerine toplanan Türkler, Kutâme kabilesi üzerine yürümüş ve Mısır'da olaylar patlak vermişti⁴⁷.

Kahire'de saray avlusunda biriken Türklerin önderliğindeki kalkışmaya Deylemler, Zenciler ve halk da destek vermişti. Bercevân ise sarayın silah deposunu açıp buradaki silahları biriken kalabalığa dağıtmıştı. Bunun üzerine Mengütekin, Yınal et-Tavîl, ve Yaruktekin adlı üç Türk komutanı kendilerine bağlı süvari birlikler ile olaya destek vermiş ve iki taraf arasında savaş başlamıştı. Böylece büyük çoğunluğunu Kutâmelilerin oluşturduğu el-Megâribe grubu hezimete uğramıştı. İbn Ammâr'ın evi ve malları yağmalansa da kendisi kaçmayı başarmıştı⁴⁸. Ardından Bercevân saraya girerek tahtta olan halife için ilginç bir şekilde tekrar bi'at almıştı⁴⁹. Mısır'da işleri yoluna koyan Bercevân vakit kaybetmeden Suriye'de bulunan Türk ve Deylemlere haber göndererek Süleyman b. Cafer b. Fellâh'a isyan etmelerini ve oradaki Kutâmelileri öldürmelerini istemişti. Bunun üzerine Suriye'de ne kadar Kutâmeli varsa öldürülmüş çok az bir kısım kurtulmayı başarmıştı. Dımaşk valisi Süleyman b. Cafer b. Fellâh da kaçarak hayatta kalabilmişti⁵⁰.

Yaşanılan bu savaş Fâtımîler Devleti içerisinde Kutâme kabilesinin etkisini tükenecek noktaya getirmiştir. Söz konusu olaylardan sonra Mağribliler teşebbüslerinde başarısız olmuşlar ve devlet dizginlerini ellerine geçirememiştir. Zira kendilerine Mağrib'ten bir nüfus desteği gelmediği gibi yapılan savaşlarda da sayıları iyice durumdaydı. Mamafih Türklerin bu galibiyeti de iki taraf arasındaki çekişmeyi bitirmemiştir. Daha sonra taraflar arasında da sürtüşmeler olmuş ancak halife ve vezirlerin güçlü yönetimleri sayesinde ciddi boyutlara ulaşmamıştır.

⁴⁶ İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 48; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 107-108; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 112-113.

⁴⁷ Antakî, a.g.e., s. 239.

⁴⁸ el-Ântakî, a.g.e., s. 239-240. İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 49; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 112-113.

⁴⁹ Bercevân'ın tekrar halife için bi'at alması o günden önce halifenin otoritesinin olmadığına bir işaretidir. Bkz. Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 108; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 113.

⁵⁰ Antakî, a.g.e., s. 240; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 108; Münâvî, a.g.e., s. 174.

Halife el-Hâkim ise olayların akabinde otoriteyi kendi eline almak istemiş ve Bercevân'ı öldürmüştür⁵¹. Onun ortadan kalkması Mağriblilere cesaret verse de el-Hâkim iki taraf arasında bir barış tesis edebilmiştir. Söz konu barış el-Hâkim ve oğlu ez-Zâhir (1021/1036) döneminde de devam etmiştir.

Öte yandan Fâtımîler Devleti içerisinde askerî isyanlar, ez-Zâhir'in 1036 yılındaki ölümüyle tekrar başlamıştı. Eğlenceye ve israfa düşkün olan halife öldüğü zaman askerler, maaşını alamamış ve saray önünde toplanmışlardı. Bu olayda el-Meşârika, el-Megâribe ve Zenciler ortak bir saf tutmuş ve isteklerini kabul ettirmişlerdi. Daha sonra devlet içerisinde Zenci asker sayısı arttırılmış ve bu da Türk-Ubeyd (Sudan'lı Zenci asker) çekişmesini başlatmıştı. Söz konusu mücadelelerde Mağribliler eski düşmanları Türklerin yanında olmuşlardı⁵².

2.2. Dürzî Mezhebi ve Türkler

Fâtımî halifesi el-Hâkim, selef ve haleflerine nazaran farklı bir mizaca sahipti. Alışlagelmiş halife portresi çizmekten uzaktı. Çoğu zaman verdiği emirler birbiri ile çelişir durumdaydı. Hayatının son zamanlarına doğru da züht hevesine kapılıp devlet işlerinden el etek çekmişti. Ata binmek yerine eşek ile dolaşırdı. Ayrıca kendi oğlu varken ilk halife Ubeydullah el-Mehdî'nin torunu olan uzaktan kuzenini veliaht tayin etmişti⁵³. Bütün bunlar halifenin şahsındaki tutarsızlığı simgelese de Dürzî mezhebinin ortaya çıkması döneminin en önemli infiali idi.

Esasen Fâtımî Devleti'nin savunduğu ve temsil ettiği inanç olan İsmâilî akidesi, imâmların zamanlarının en üstün insanı olduğunu ve onlarda masumiyet sıfatının bulunduğunu iddia etmekteydi. Ancak hiçbir şekilde bunlara ilahî bir vasıf yüklenmezdi. Halife el-Hâkim döneminde bu tartışmalar, İsmâilî dâîleri arasında başlamış ve bazı dâîler halifeye bir ulûhiyet sıfatı eklemişlerdi. Daha önceki dönemlerde Şi'a'nın bazı uç gruplarının (Şi'ayı Gulat) böyle çıkışları olmuş lakin bu durum İsmâîiye fırkası için mevzu bahis olmamıştı⁵⁴. Neticede kimin ne zaman nerede başlattığı tarih boyunca karanlık kalsa da halife el-Hâkim'e bu sıfat getirilmişti. Dâîleri arasında tartışmaya sebep olan bahse konu

⁵¹ İbnü's-Sayrafi, *el-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vezâre*, Thk. Abdullah Muhallas, Kahire 1923, s. 86; Antakî, a.g.e., s. 249; İbn Kalânîsî, a.g.e., s. 55-56; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 25-26; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 109; Çelik, a.g.e., s. 255.

⁵² Muhammed Cemâlü'd-Dîn Sürûr, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahire 1995, s. 94.

⁵³ Bu kişi Ebâ'l-Kasım Abdu'r-Rahîm b. İlyas b. Ebî Ali b. Mehdi billah Ebâ Muhammed Ubeydullah'tır. Bkz. Antakî, a.g.e., s. 306; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 100-101; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 121; Daftary, a.g.e., s. 293; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 108; Çelik, a.g.e., s. 259.

⁵⁴ Tfs. İçin bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Trk. Trc. Muharrem Tan, İstanbul 2014, s. 145-159.

durum mezhep ehillerince genelde karşı çıkılmış ancak bazı dâîler bu görüşü sistemli hale getirip Dürzî mezhebini ihdas etmişlerdi. Bunlara göre Allah (c.c.) halifeye hülûl etmiş ve bu sayede el-Hâkim, ilahî bir kimliğe bürünmüştü⁵⁵.

el-Hâkim ise bütün bu tartışmalar karşısında sessiz kalmayı tercih etmişti. Söz konusu inancın ortaya çıkmasında halifenin bir dahli olup olmadığı meçhul kalsa da onun sessiz kalması ve bahsi geçen akîdeyi savunan dâîlere değer vermesi bu akımı desteklediğini doğrular niteliktedir⁵⁶. Zira kendi ilahlığını savunan Fergana kökenli bir Türk olan el-Ahram lakabıyla maruf Hasan b. Haydara el-Ferganî'ye hilat giydirmişti (12 Ocak 1019)⁵⁷. Ayrıca onu yanına almış ve yapmış olduğu gezilerde dahi yanından ayırmamıştı. Kaynakların belirttiğine göre el-Ahram, el-Hâkim'e ilk defa ulûhiyet vasfı ekleyen kişidir⁵⁸. Bu durumda mezhep içerisinde büyük bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. Fırkanın Irak dâîsi el-Kirmânî, Mısır'a davet edilmiş ve bu zat sapkın düşünceye karşı risaleler neşretmiştir⁵⁹. el-Hâkim'e yüklenen ulûhiyet tartışmaları Mısır'da karışıklığa sebep olmuş ve Türk kökenli el-Ahram hilat giydikten sekiz gün sonra başka bir Türk tarafından öldürülmüştür⁶⁰.

Diğer taraftan Mısır'da, Allah'ın (c.c.) Halife el-Hâkim'e hulûl ettiğini ortaya atan el-Ahram'ın ölümü söz konusu akımı durdurmaya yetmemişti. Ondan sonra yine bir Türk dâî olan Muhammed b. İsmâîl Anuştekin ed-Derezî (veya ed-Dürzî) hareketin liderliğini üstlenmiş ve halifenin ilahlığını ilan etmişti. Kendisine oldukça taraftar toplayan bu zat açıktan faaliyetlere dahi başlamıştı⁶¹. ed-Derezî'nin faaliyetleri fırkanın kendi nispesiyle sebebiyet vermiş ve o zamana kadar *el-Hâkimîyye* adıyla meşhur olan davet, *ed-Dürzîyye* adıyla bilinmişti⁶².

ed-Derezî'nin bahsi geçen çalışmaları Mısır'da yeni bir infial meydana getirmiş ve bu Türk dâî de karşısında yine kendi soydaşlarını bulmuştu. Yeni inancı kabul etmeyen Türkler, onun evini kuşatmış, adamlarından kırk kişiyi öldürmüşlerdi. Dâî ise kuşatmadan kaçmayı başarıp el-Hâkim'in sarayına sığınmıştı. Silahlanan Türkler, halifenin sarayında toplanmış ve ona "*Mülkünde nasıl hareket edeceğine karışacak değiliz. Ancak bu adam bizdendir ve onu bırakacak da*

⁵⁵ Tfs. İçin bkz. Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara 2004, s. 88-98.

⁵⁶ Yazılıtaş, *Türkler*, s.120.

⁵⁷ Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 124; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 122.

⁵⁸ Bağlıoğlu, a.g.e., s. 105.

⁵⁹ Bağlıoğlu, a.g.e., s. 105-109; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 121-122; Çelik, a.g.e., s. 261.

⁶⁰ İbn Zâfir, a.g.e., s. 51-52; Sibt İbn el-Cevzî, *Mirât ez-Zamân fî Târih el-Ayân*, C. XVIII, Thk. Muhammed Ünes vd., Beyrut, 2013, s. 285-286; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 124.

⁶¹ Antakî, a.g.e., s. 334; Makrîzî, İttiâz, C. II, 113.

⁶² Daftary, a.g.e., s. 294-295; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 123; Çelik, a.g.e., s. 261.

değiliz" demişlerdi⁶³. Halife ise Türklere söz konusu dâiyi ertesi gün vereceğini söylemişti. Türkler, ertesi gün geldiğinde ed-Derezî'nin öldürülmüş olduğunu öğrenmişlerdi⁶⁴. Saraydan dönen muhalifler, hareketin merkezi konumundaki Reydân Camisini basmış ve oradaki inanç savunucularını öldürmüşlerdi. Ancak hareketin yeni lideri olan İran asıllı Hamza b. Ali baskından kaçmayı başarmıştı⁶⁵. Söz konusu dâî, daha sonra hareketi devam ettirip inancı sistemli hale getirmişti.

Yukarıda da geçtiği üzere el-Hâkim bütün bu olayları sessizce desteklemiş ve hareketin önüne geçen Türklere bir cephe almıştı⁶⁶. Onlara karşı ordudaki Zenci sayısını arttırmıştı. Meydana gelen olaylar Fustat ve Kahire halkının halifeye karşı bir tavır takınmalarına sebep olmuştu⁶⁷. Zikredilen dönemde Fustat ve Kahire'de ahalinin çoğunu oluşturan Türk ve Kutâmelilerin yeni akîdeye karşı çıkmaları Mısır'da birtakım sıkıntıları da beraberinde getirmişti. Kendisine karşı tavır takınılmasına kızan halife, Zenci askerlerine Fustat'ı yakmalarını emretmişti⁶⁸. Askerler emri yerine getirince halk, Zencilerle çatışmış ve bu mücadelelerde Fustat büyük oranda tahrip olmuştu. Olaylar yatışmayınca şehrin önde gelenleri bir camide toplanıp Mushafları havaya kaldırarak dua etmişlerdi. Halkın kötü vaziyetini müşahade eden Türk unsurlar, onların yanında Zencilerle mücadeleye başlamıştı⁶⁹. Akabinde Kutâmelilerin de olaylara destek vermesi sonucu yalnız kalan Zenciler mağlup olmuşlardı⁷⁰. Müttefikler, halifeye haber gönderip olaylarda bir dahli olup olmadığını sormuştu. el-Hâkim ise olaylardan haberinin olmadığını söylemesine rağmen el altından Zencilere desteğini sürdürmüştü. Halife ikili oynasa da Türk ve Kutâmeliler kısa zamanda gerçekleri öğrenmiş ve onu Kahire'yi yakmakla tehdit etmişlerdi. Bu arada aldıkları destekle toparlanan Zencileri tekrar mağlup etmişlerdi. Desteklediği tarafın

⁶³ Yazılıtaş, *Türkler*, s. 123.

⁶⁴ Antakî, a.g.e., s. 339-340; İbn Zâfir, a.g.e., s. 53-54; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 113; Daftary, a.g.e., s. 294-295; Bağloğlu, a.g.e., s. 114-115

⁶⁵ Antakî, a.g.e., s. 342-344; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 113; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 124.

⁶⁶ Yazılıtaş, *Türkler*, s. 123-1234; Modern İsmâîlî araştırmacılarından Farhad Daftary, delil yetersizliğinden dolayı Dürzilik mezhebinin teşekkülünde Halife Hâkim'in bir dahli olmadığına işaret etmiştir. Ancak yazar daha sonra yaşanan olaylara bir açıklama getirmemiştir. Tfs. İcin bkz. Daftary, a.g.e., s. 293-299.

⁶⁷ Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 110-111; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 124.

⁶⁸ Antakî, a.g.e., s. 346-347; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 111; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 124.

⁶⁹ Zehebî, *Târih el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr el-Alâm*, C. IX, Thk. Beşâr Avvâd, Beyrut 2003, s. 175.

⁷⁰ İbn Zâfir, a.g.e., s. 55-56; Sibt İbn el-Cevzî, a.g.e., C. XVIII, 284-285; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 125; Çelik, a.g.e., s. 262.

kaybettiğini gören el-Hâkim ise saraydan çıkmış ve iki taraf arasında sükûneti sağlamıştı. Ahaliden özür dilemiş ve olaylarda bir etkisi olmadığına dair yemin etmişti⁷¹.

Yaşanan bu son gelişmeler Türkler ile Kutâmelileri bir nebze yakınlaştırsa da taraflar arasında çekişme devam etmekteydi. 1024 yılında Kayseriyye’de bir Türk öldürülmüş ve silahlanan Türk askerler, Kayseriyye halkı ile savaşmışlardı⁷². 1029 yılında Türkler ve Mağribliler arasında bir çatışma çıkmış ve Türkler rakiplerini mağlup etmişlerse de halkın Mağriblilerin tarafını tutması sebebiyle Fustat’tan çıkmak zorunda kalmışlardı.

Daha sonra Halife ez-Zâhir’in araya girmesi ile olaylar yatışmış ve taraflar arasında anlaşmaya varılmıştı⁷³. Yine Halife Zâhir döneminde orduda *Zımm el-Meşârika ve'l-Etrâk* ismiyle bir kurum tesis edilmişti. Buna göre bahsi yerde görevlendirilen kişi, askerî taifeler arasında anlaşmayı tesis edecekti⁷⁴.

ez-Zâhir döneminde Türkler arasında Ebû Mansur Anuştekin ed-Düzberî ön plana çıkmıştı. Gulam olarak Mısır’a gelen Düzberî⁷⁵, Baalebek, Kasyeriyye, Filistin ve son olarak Dımaşk valiliği yapmıştı. Görev süresinde Mirdasoğullarını mağlup ederek Haleb’de Fâtûmî üst egemenliğini başlatmış ve Bizans’a karşı da başarılı faaliyetler yapmıştı⁷⁶. Ancak onun devlet içerisinde nüfuzunun çok yükselmesi başta Halife el-Mustansır ve diğer devlet adamlarını tedirgin etmişti. Bu minvalde görevden alınmış ve çok geçmeden hastalanarak ölmüştü⁷⁷.

2.3. Türk-Zenci Mücadelesi ve İbn Hamdân Meselesi

Halife el-Mustansır, 1036 yılında tahta geçtiğinde henüz altı yedi yaşlarındaydı. Devlet idaresi ise vezirlerin ve çeşitli devlet adamlarının elinde bulunuyordu. Merkezî otoritenin olmadığı bu dönem iktidar mücadelesini beraberinde getirmişti. Esasında dedesi el-Hâkim döneminde de aynı şeyler söz konusu olmuştu. Ancak adı geçen halife kısa sürede devlet dizginlerini eline almayı başarmış ve otoritesini güçlendirmişti. Aynı durum torunu el-Mustansır için mümkün olmamış ve halife hiçbir zaman başında bulunduğu devlette otorite sahibi olamamıştı. Bu bağlamda onun döneminde yaşanan iktidar mücadelelerinde askerî gruplar etkin olarak kullanılmıştı. Zira yönetime geçenler kendilerinde ordudan bir grubun desteğini alma gerekliliği hissetmekteydi.

⁷¹ Yazılıtaş, *Türkler*, s. 125.

⁷² Makrîzî, *İttîâz*, C. II, 146; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 132.

⁷³ Makrîzî, *İttîâz*, C. II, 177.

⁷⁴ Yazılıtaş, *Türkler*, s. 132-133.

⁷⁵ Tfs. İçin bkz. Yazılıtaş, *Türkler*, s. 133-141.

⁷⁶ Tf. İçin bkz. İbn el-Adîm, a.g.e., s. 131,141-146; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 134.

⁷⁷ Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 135; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 139.

Sonuç olarak iktidara gelenler bunlardan birinin desteğine ihtiyaç duyuyor, aynı zamanda diğer grupların da doğal düşmanı konumuna geliyordu.

el-Mustansır döneminin başında Fâtımî ordusu üç ana gruptan oluşmaktaydı. Bunlardan Mağribliler Vech el-Bahrî'de, Zenciler Said'de, Türkler ise Fustat ve Kahire'de hâkimdiler. Küçük halife daha tahta ilk çıktığı günlerde bu askerî grupların ortak isyanı ile karşılaştı. ez-Zâhir döneminde yapılan israflar ile devlet ekonomisi bozulmuştu. el-Mustansır döneminin başında maaşını alamayan askerler saray avlusunda toplanmıştı. İdareyi elinde tutan Vezir el-Cercerâî ise onları teskin etmiş ve maaşlarını Ramazan ayının başında alacaklarını bildirmişti. Ancak söz konusu tarihte maaşlarının cüzi bir kısmını alan askerler tekrar silahlanarak saraya yürümüş yine vezirin faaliyetleri sayesinde isyan yatıştırılmıştı. 1037 yılında tekrar bir maaş hadisesi olmuş ve bu sefer sadece Türkler ayaklanmışlardı. Neticede yine el-Cercerâî olayları yatırtmış ve maaş ödemelerini yapmıştı⁷⁸.

Askerlerin maaş talepleri, yeni halifenin hilâfet günlerinin sıkıntılı başlamasına sebep olmuştu. Ancak onun uzun saltanat döneminde (1036-1094) tek sıkıntı bu değildi. Askerî gruplar otoritenin bulunmadığı ortamda serbest kalmış, siyasî çekişmelere alet olmuş ve öncelilere nazaran birbirlerine karşı daha uzun sürecek bir mücadeleye girişmişlerdi.

el-Mustansır döneminin en büyük buhranı olan Zenci-Türk çekişmesini halifenin annesi başlatmıştı. Aslen Sudanlı zenci bir cariye olan Seyyide Rasad, her ne kadar iktidara meyilli olsa da Vezir el-Cercerâî hayatta iken onun otoritesine karşı çıkamamıştı. Vezir ölünce devlet içerisinde bir otorite boşluğu meydana gelmişti. Sadaka b. Yusuf el-Fellâhî adında bir Yahudi dönmesi vezirlik makamına getirilmiş ancak onun devlet işlerinde Seyyide Rasad sebebiyle fazla bir etkisi olmamıştı. el-Cercerâî'den ölümünden sonra güçlenen Seyyide, kendisini Halife Zâhir'e satan Yahudi Ebû Said et-Tusterî'yi⁷⁹ de divan başkanlığına getirmişti. Öte yandan ordu için Sudan'dan Zenci askerler satın alırken, divan başkanlığına getirdiği et-Tusterî de önemli mevkilere Yahudileri getiriyordu. İkisinin faaliyetleri Mısır'da başta Türkler olmak üzere diğer grupların da tepkisini çekmekteydi. el-Fellâhî, vezir olmasına rağmen söz sahibi değildi ve bu durumdan kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştı. Öncelikle nüfuzu günden güne artan et-Tusterî'yi ortadan kaldırmayı düşünmüştü. Vezir

⁷⁸ Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 133-134; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 150-151; Çelik, a.g.e., s. 308.

⁷⁹ Tfs. için bkz. Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 131.

bunu ancak bir askerî grubun desteği ile yapabiliyordu. Zencilerin Seyyide Rasad ile iş tuttuğunu bilen el-Fellâhî, Türkleri ve Kutâmelileri yanına çekmek istemişti⁸⁰. Haddizatında bu gruplar da vezirden yanaydı. el-Fellâhî, Arap Benî Kurra kabilesinin isyanı sonrasında gelişen olayları iyi bir şekilde kullanarak Türkler ile bir ittifak kurmaya muvaffak olmuştu. İsyana karşı el-Hâdim Azizü'd-Devle Reyhân adında bir Türk komutanı göndermişti. İsyanı bastıran el-Hâdim, gücünü arttırmıştı. Onun şahsiyetinde Türklerin güçlenmesinden korkan et-Tüsterî, bunun üzerine bunların kadim düşmanları olan Mağriblilere meyletmişti. Ardından bir zamanlar İbn Ammâr'ın yaptığı gibi Türklerin maaşlarını kesip Kutâmelilere aktarmıştı⁸¹. Yaşanılan olaylar Mağriblileri tabiki kendisine yaklaştırmıştı. Ortaya çıkan yeni hizipleşme Kahire'de yeni bir Türk-Mağribli çatışmasını beraberinde getirmişti⁸². Diğer taraftan bu çekişmeler devam ederken komutan el-Hâdim hastalanarak ölmüştü. Türk komutanın ölümü, vezire beklediği fırsatı vermişti. el-Hâdim'i, et-Tüsterî'nin zehirleterek öldürdüğünü iddia eden vezir, Türkleri kışkırtmayı başarmıştı. Galeyana gelen üç Türk 1047 yılında et-Tüsterî'yi saray yolunda sıkıştırıp öldürmüşler ve cesedini parçalamışlardı. Ailesi tarafından satın alınan ceset bakiyeleri bir tören eşliğinde gömülmek istenmişse de mumlardan düşen bir ateş parçası tabuta sızamış ve bütün tabut yanmıştı. Olayların sonunda Halife el-Mustansır faillerden hesap sormak istemiş ancak bütün Türkler bir safta durup “*Biz yaptık*” deyince bir girişimde bulunamamıştı⁸³.

et-Tüsterî'nin ölümü ilk etapta veziri ve Türkleri, Mısır'da üstün duruma getirmişti. Ancak intikam almak isteyen Seyyide Rasad öncelikle 1048 yılında el-Fellâhî'yi ortadan kaldırmış ve akabinde Türklerle cephe almıştı⁸⁴. Ayrıca ordudaki Zenci asker sayısını da bir hayli arttırmıştı⁸⁵. Seyyide, el-Fellâhî'den sonra vezâret makamına el-Cercerâî'nin yeğenini geçirmiş ve ondan Zencileri Türklerle karşı kışkırtmalarını istemişti. Ancak vezir bundan korkmuş ve talebi geri çevirmişti. Ardından Seyyide, el-Yazûrî'yi vezirliğe geçirmiş ancak o da kendisine yöneltilen aynı istekleri reddetmişti⁸⁶. En sonunda vezârete gelen Ebû'l-

⁸⁰ Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 136; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 156.

⁸¹ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısri (Özetleyen Makrîzî)*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981, s. 4; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 137; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 136.

⁸² Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 137.

⁸³ İbn Müeyesser, s. 4-5; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 135-136; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 138; Yazılıtaş, a.g.e., s. 151-152; Çelik, a.g.e., s. 309.

⁸⁴ İbnü's-Sayrafî, a.g.e., s. 75; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 266-267; Münâvî, a.g.e., s. 175; Daftary, a.g.e., s. 303.

⁸⁵ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 267; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 137.

⁸⁶ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 24-25.

Ferec Abdullah b. Muhammed el-Bâbilî, Seyyide'nin isteklerini yerine getirmiş ve Zencileri, Türklere karşı kışkırtmaya başlamıştı⁸⁷.

Kışkırtmaların sonucunda 1062 yılında Mısır'da olaylar patlak vermişti. Halife el-Mustansır'ın maiyetiyle birlikte mutat olarak gezi yaptığı Cub Amîra adlı mevkide yine bir gezi sırasında sarhoş bir Türk, Zencilere silah çekmişti. Bunun üzerine toplanan Zenciler onu öldürmüşlerdi. Gelişen olaylar karşısında Türklere, halifenin yanına giderek öldürme emrini kendisinin verip vermediğini sormuşlar el-Mustansır da olaylar ile bir ilişkisinin olmadığını söylemişti. Bunun üzerine toplanan Türklere, Kum Şerik ismiyle maruf mevkide Zencilere saldırarak onları mağlup etmişlerdi. Seyyide Rasad, uğradıkları mağlubiyetle zayıflayan Zencilere yardım etmiş ve söz konusu destek de açığa çıkmıştı. Durumu öğrenen Türk birlikleri içlerinden bir grubu saraya göndermek suretiyle olanları halifeye anlatmışlardı. Halife de bu yardımlardan haberinin olmadığı söylemiş ve annesini uyarılmıştı. Akabinde vezir, iki tarafın arasında bir anlaşma akdetmiş ve olaylar bir süreliğine dinmişti⁸⁸.

Mısır'da gerilim bir süre düzelse de Seyyide, orduya Zenci asker takviyesine devam etmekteydi. Öyle ki; kaynakların belirttiğine göre 1066-1067 yıllarına gelindiğinde Fustat ve Kahire'de Zenci asker sayısı 50.000'i bulmuştu. Bunların alınmasının maliyetli olması devletin ekonomisini de bozmuştu. Türklerin de söz konusu dönemdeki zam talebi bir ekonomik krize zemin hazırlamıştı⁸⁹.

Ekonominin kötüye gittiğini gören Seyyide Rasad, Zenci komutanlara haber göndererek Türklerin, Mısır'dan çıkarılmasını istemişti. Zenciler doğal olarak bu talebe kayıtsız kalmamış, Cize üzerine yürümüşlerdi. Her ne kadar Mısır'da Türklere, sayıları Zencilerden az olsa da savaş motivasyonları daha iyi olduğu için mücadeleye devam edebilmişlerdi.

Savaş becerisi dışında Türklerin lehine olan başka bir etken daha mevcuttu. Devlet hiyerarşisinde yükselmek isteyen kişiler, Seyyide Rasad ve dolayısıyla onun desteklediği Zenciler ile mücadeleye girmek durumundaydılar. Söz konusu durum ise Türklere kolay bir ittifak kurma imkânı tanımaktaydı. Nâsîru'd-Devle b. Hamdân da bu şekilde Türklere yakınlaşmış, ittifak kurmuş hatta Türk

⁸⁷ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 267; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 144; Münâvî, a.g.e., s. 175-176; Eymen Fuad Seyyid, s. 137; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 156-157.

⁸⁸ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 24-25; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 143-144. Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 265-266; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 157-158.

⁸⁹ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 31; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 273; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 144; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 158.

olmamasına rağmen onların lideri durumuna gelmişti. Taraflar arasında Cize üzerinde vuku bulan savaşta Türkler, Zencileri hezimete uğratmış ve ikinciler Said'e çekilmişlerdi. Söz konusu zafer Türklerin gücünü ve devlet içinde İbn Hamdân'ın itibarını arttırmıştı⁹⁰.

Zenciler her ne kadar mağlup olsalar da karışıklık çıkarmaya devam ediyorlardı. Yenilgiden sonra gittikleri yerlerde bozgunculuk yapmaları tepki çekmiş, bazı Türk komutanlar da saraya gidip onları şikâyet etmişti. Seyyide Rasad ise sarayda söz konusu komutanlara suikast tertip etmişti. Bunların katledilmesiyle olaylar tekrar başlamış ve İbn Hamdân komutasındaki Türkler, Zencileri tekrar mağlup etmişlerdi. Mağluplar bu sefer de İskenderiye ve Saîd'de tekrar toplanmışlar ve sorun çıkarmaya devam etmişlerdi. İbn Hamdân da İskenderiye üzerine yürüyerek onları etkisiz hale getirebilmişti⁹¹.

Yaşanan savaşlar dolayısıyla Zenci gücünün kırılması Mısır'da Türkleri ve İbn Hamdân'ı mutlak güç sahibi yapmıştı. Durumu fırsat bilen Türkler, el-Mustansır'dan zam talep etmişler, maaşları aylık 28 bin dinardan 400 bin dinara kadar yükseltile de bunla yetinmemişlerdi. Ayrıca Zenciler ile yapılan savaşların masrafı halifeden istenmiş ancak devletin ekonomisi iyi durumda olmadığı için bir ödeme alamamışlardı. Bunun üzerine İbn Hamdân ve Türk askerler, saray ve hazinedeki bütün değerli malzemelere el koymuşlardı⁹².

Öte yandan Türkler, Zencileri mağlup etse de bunların Saîd taraflarındaki nüfuzu devam ediyordu. Kalan son bakiyeleri de temizlemek için İbn Hamdân ve Türk birlikleri Saîd'e 1068 yılı yazında yürümüş ancak mağlup edilmişlerdi. Cize'ye çekilen müttefikler bundan halifeyi sorumlu tutmuş ve onu, Zencilere yardım ile itham etmişlerdi. el-Mustansır ise iddiaları kabul etmediği gibi İbn Hamdân ve Türklerle 1.000.000 dinar göndermişti. Halifeden gelen parayla tekrar hazırlık yapan müttefikler Zenciler üzerine yürümüş ve onları kesin bir şekilde mağlup etmişlerdi. Meydana gelen bu son savaşın ardından Mısır'da Zenci gücü tamamen kırılmış ve büyük çoğunluğu öldürülmüştü. Dolayısıyla artık bütün güç Türkler ve İbn Hamdân'ın elinde toplanmıştı⁹³.

İbn Hamdân, Türklerin desteğini alarak önemli mevkilere gelmeyi başarmıştı. Ancak Mısır'da kendisine muhalefet edebilecek kimse kalmayınca

⁹⁰ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 31; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 273; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 144-145; Daftary, a.g.e., s. 303; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 137-138; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 158.

⁹¹ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 273-274; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 145; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 159.

⁹² İbn Müeyesser, a.g.e., s.32; Makrîzî, *İttiâz*, C. II,275-276; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 145; Çelik, a.g.e., s. 312-313.

⁹³ İbn Müeyesser, a.g.e., s.31-33; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 276; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 145; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 160; Çelik, a.g.e., s. 311.

Türklerden bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Ayrıca Türkler ile birlikte elde ettiği servetin büyük kısmına el koymuş, küçük bir miktar onlara ayırmıştı. Uğranılan haksızlıktan rahatsız olan Türkler, Vezir Hatîr el-Mülk el-Kudeyne ile istişare etmişlerdi. Türkler, vezire İbn Hamdân'ın mal paylaşımı konusundaki tasarrufunu anlatmış, vezir de onlara "İbn Hamdân bu mevkiye sizin sayenizde geldi. Ondan ayrılırsanız onun da gücü kalmaz" şeklinde cevap vermişti. Daha sonra İldeniz önderliğindeki Türkler, vezirle ittifak kurup İbn Hamdân ile savaşma kararı almışlardı. Bu durumu da halifeye bildirmiş ve ondan, İbn Hamdân'ın Mısır dışına çıkması için emir vermesini istemişlerdi. el-Mustansır da gelen talebi kabul etmiş ve İbn Hamdân'a Mısır'ı terk etmesi konusunda bir emir göndermişti. Neticede Mısır'dan ayrılan İbn Hamdân Cize'ye çekilmişti. Ancak gece olunca gizlice şehre dönerek Tâcû'l-Mülk Şâdî ile görüşmüş, İldeniz ve vezire karşı yardım istemişti. Şâdî buna müspet cevap vermiş ve ikisi düşmanlarına karşı bir suikast planı hazırlamıştı. Neticede Vezir Kudeyne suikast sonucu öldürülmüş, İldeniz ise saraya kaçmayı başarmıştı. Sarayda halifeyi İbn Hamdân'a karşı savaşa ikna eden İldeniz, kendi de adamları ile onun üzerine yürümüştü. el-Mustansır'ın da savaşa destek vermesiyle halk da savaşa katılmış ve İbn Hamdân mağlup edilmişti. Böylelikle Türkler amacına ulaşmış, İbn Hamdân Mısır'dan (Fustat ve Kahire) çıkarılmıştı⁹⁴.

İbn Hamdân'ın Mısır'dan çıkarılması olayları bitirmediği gibi gerilimi daha da arttırmıştı. Zira o, Mısır'dan kaçınca kuzeye yönelerek Buhayra'ya çekilmişti. Burada Selçuklu Sultanı Alparslan'a bir elçi göndererek Mısır'a davet etmişti. Söz konusu davet Kahire'de duyulunca Halife el-Mustansır çok sinirlenmiş ve üç bölümden oluşan Türk birliklerini onun üzerine göndermişti. Fakat bunların koordinesiz saldırısını bertaraf etmekte zorlanmayan İbn Hamdân, İskenderiye, Dimyat gibi şehirlerde hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmaya başlamıştı⁹⁵. Diğer taraftan Kahire'ye erzak akışını da durdurmuştu. Bunun üzerine iâşe noktasında sıkıntıya düşen Türkler, İbn Hamdân ile birlik yapmak zorunda kalmışlardı. Böylelikle gücü ve serveti artan İbn Hamdân, 1072 yılında Fustat'a yürüyerek orayı kontrolü altına almıştı⁹⁶. Sonrasında ise halifeden para istemişti. Ancak o

⁹⁴ İbn Müyesser, a.g.e., s. 33-34; Makrîzî, *İttîâz*, C. II, 278-279; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 145-146; Sürûr, a.g.e., s. 95-96; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 160-162.

⁹⁵ İbn Müyesser, a.g.e., s. 35-36; Makrîzî, *İttîâz*, C. II, 302-309; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 146-147; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 162.

⁹⁶ Yazılıtaş, *Türkler* s. 162.

tarihlerde Mısır'da ciddi bir kıtlık ve bunalım hâkimdi. Kaynaklarda *Felekâtu Uzmâ* diye geçen bu periyotta Mısır'ın ekonomisi tükenmiş ve açlıklar başlamıştı⁹⁷. Dolayısıyla halifenin de bir serveti kalmamıştı. el-Mustansır'ın durumunun oldukça kötü olduğunu gören İbn Hamdân, ona acıyarak aylık 100 dinar maaş bağlamıştı⁹⁸.

İbn Hamdân'ın gittikçe artan baskısı aynı zamanda damadı olan Türk komutan İldeniz'i endişelendirmişti. O da bu konuyu başka bir Türk komutan olan Yeldeniz'e açmış ve ikisi İbn Hamdân'ın öldürülmesine karar vermişlerdi. İbn Hamdân ise bütün rakiplerini bertaraf ettiğini düşündüğünden kendisine karşı bir girişimin olmayacağından emindi⁹⁹. 1073 yılında bir gece toplanan Türkler, onun Fustat'taki evini basıp İbn Hamdân'ı ve ailesinden birkaç kişiyi öldürmüşlerdi. Kalanlar ise Mısır'ı terk etmek zorunda kalmışlardı¹⁰⁰.

3. Fâtımî Ordusunda Türk Nüfuzunun Sonu

Türkler, değinildiği üzere Fâtımî ordusuna Halife el-Muiz döneminde Mısır'ın fethinden sonra (969) girmeye başlamışlardı. el-Azîz döneminde ise ordudaki en önemli grup olmuşlardı. İlerleyen yıllarda Mağribliler ve Zenciler ile bir asra yakın zaman diliminde mücadele ederek 1073 yılında İbn Hamdân'ın ölümüyle tek güç haline gelmişlerdi. Ancak halifenin girişimleri ile üstünlükleri uzun sürmemiştir. Zira el-Mustansır, İbn Hamdân'dan sonra devlet işlerinde daha etkili olabileceğini düşünmüştü. Ancak Türk nüfuzu altında istediği güce ulaşamamıştı¹⁰¹. O da bunun üzerine Ermeni asıllı Akka Valisi Bedr el-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmiş ve bu sayede Türklerden kurtulmayı düşünmüştü. Bedr el-Cemâlî ise İldeniz'in tutuklanması ve kendi adamlarını yanında getirme koşuluyla daveti kabul etmişti¹⁰².

Bedr el-Cemâlî, İldeniz'in tutuklanmasını takiben Mısır'a girmişti. Ancak halifeden başka onun geliş sebebini bilen yoktu. Devlet adamları başlarına geleceklerden habersiz Akka valisine ihsanda bulunmuşlardı. Akabinde 900 civarındaki adamı da gizli bir şekilde şehre girmişti. Bedr el-Cemâlî gelir gelmez devlet bunların gönlünü alma yoluna gitmişti. Böylece onların kendisi hakkında

⁹⁷ Tfs. İçin bkz. Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 149-150.

⁹⁸ İbn Müyesser, a.g.e., s. 37-38; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 147-148; Sürûr, a.g.e., s. 96-98; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 163; Çelik, a.g.e., s. 314.

⁹⁹ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 309.

¹⁰⁰ İbn Müyesser, a.g.e., s. 38-39; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 309-310; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 148-149; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 163-164; Çelik, a.g.e., s. 314-315.

¹⁰¹ Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 311.

¹⁰² İbnü's-Sayrafi, a.g.e., s. 57-58; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 311-312; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 150-151; Eymen Fuad Seyyid, a.g.e., s. 144; Yazılıtaş, *Türkler*, s. 164.

şüphe duymasını engellemiştir. Bilahare emîrlerden kurtulmak için plan yapan Bedr el-Cemâlî, bütün devlet ricâlini bir ziyafette toplamıştır. Komutanlar sarhoş olunca her birini bir gulamıyla evlerine göndermiştir. Sabah olunca emîrlerin kesik başı ve malları getirilmiştir. Bununla da yetinmeyen Bedr el-Cemâlî, Mısır'da bir katliama girişmiş ve Türklerin çoğunu öldürmüş yahut tutuklatmıştır¹⁰³. Kaçabilen az sayıda Türk, İldeniz'in oğlu Nâsır el-Cüyûş önderliğinde Suriye'ye gidip Selçuklu emiri Atsız'a iltihak etmiştir. Atsız'ı Mısır'ı istilaya sevk eden Nâsır'ı-Cüyûş bunda başarılı olmuştur. Ancak Atsız'ın, Mısır seferi Kahire önlerinde bir yenilgi ile sonlanmış¹⁰⁴.

Gelişen olaylardan sonra Mısır'da Türk varlığı tamamen son bulmasa da oldukça zayıflamıştır. Dolayısıyla devlet yönetimi ve orduda etkisiz kalmışlardır. Zaman zaman idarî ve askerî görevlere de getirilmişlerdir. Lakin bunlar İskenderiye valisi Nasır'd-Devle'nin Nizâr isyanındaki rolü dışında hiçbir şekilde yönetimde söz sahibi olamamışlardır¹⁰⁵.

SONUÇ

Türkler, Fâtımîlerin hüküm sürdüğü Mısır'da Abbâsîler döneminden itibaren görev almışlardır. Türklerin Mısır'daki varlığı hilâfet ordularındaki görevlerinden sonra da devam etmiş ve burada valilik makamına kadar yükselmişlerdir. Abbâsîlerde merkezî hâkimiyetin zayıflamasıyla birlikte Türkler, Mısır'da Tevâif el-Mülûk devletleri kurmuşlar ve Fâtımîler, 969 yılında coğrafyayı alana kadar bağımsız hareket etmişlerdir.

Türkler ise Fâtımî ordularına Mısır'da hüküm süren ilk Fâtımî halifesi Muiz zamanında katılmaya başlamışlardır. Söz konusu halife döneminde çok fazla etkinlikleri olmamış, ancak Halife Azîz döneminde önemli mevkilere gelmişlerdir. Fâtımî ordusundaki insan kaynağının genel olarak Berberîlere dayanması Mısır'da da söz konusuydu. Bu noktada Türklerin yükselmesi Berberî kökenli el-Megârîbe taifesini huzursuz etmiş ve taraflar arasında uzun yıllar sürecek bir

¹⁰³ İbn Müeyesser, a.g.e., s. 39-40; Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 312-314; Nüveyrî, a.g.e., C. XXVIII-XXIX, 151; Daftary, a.g.e., s. 305; Yazılıtaş, a.g.e., s. 164-165; Çelik, a.g.e., s. 315-318.

¹⁰⁴ Tfs. İçin bkz. Makrîzî, *İttiâz*, C. II, 317-318; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s. 41-42; Yazılıtaş, a.g.e., s. 165; Ali Öngül, *Suriye Selçukluları*, İstanbul 2018, s. 18-20.

¹⁰⁵ Fâtımîlerde halife Mustansır'ın 1094 yılındaki ölümünden sonra bir ayrılık vukua gelmişti. Buna göre adı geçen halifenin en küçük oğlu Müstâ'fî Kâhire'de vezir el-Efdal tarafından halife ilan edilmiş bunu tanımayan Nizâr da İskenderiye valisi Nasır'd-Devle'nin yanına gitmişti. Burada vali tarafından kendisi halife olarak tanınmış ve isyan, el-Efdal tarafından bastırılmıştır. Tfs. İçin bkz. Yunus Emre Aydın, *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir bi-ahkâmillah ve Dönemi*, s. 93-97.

mücadele başlamıştı. Ordu içindeki Türk-Berberî kavgası nihayetinde Türklerin zaferiyle sonuçlanmıştı.

Halife Hâkim döneminden itibaren ise Türkler, Fâtımî ordusunda sürekli siyasî çekişmelerde taraf olmak durumunda kalmışlardı. Bu noktada Türklerle karşı ordu içerisindeki Zenci kölelerin sayısının artması yeni bir çekişmeyi beraberinde getirmişti. Mısır'ın tahrip olduğu mücadelelerde Türkler, İbn Hamdân önderliğinde Zencileri mağlup etmişti. İbn Hamdân'ın da bertaraf edilmesiyle Türkler, devlet içerisinde tamamen hâkim duruma gelmişlerdi.

Türklerin Mısır'daki hâkimiyet günleri Ermeni kökenli Akka valisi Bedr el-Cemâlî'nin gelmesi hasebiyle uzun sürmemişti. Söz konusu vezir, Türk komutanların bazısını öldürüp bazısını tevkif etmiş ve bu sayede kendi otoritesini ihdas etmişti. Bedr el-Cemâlî'nin vezir oluşundan Zengi kuvvetlerinin gelmesine kadar geçen sürede Fâtımîler içerisinde Türkler bazı istisnalar dışında önemli görevlere gelememişti.

KAYNAKÇA

- AMÂYİRE, Muhammed Abdullah Sâlim, *el-Ceyşü'l-Fâtımî 297-567 H./ 909-1171 M.*, Ammân 2009.
- ANTAKÎ, *Târîh Antakî*, Thk. Ömer Abdu's-Selâm Tedmürî, Trablus 1990.
- AYDIN, Yunus Emre, *Mısır Fâtımî Halifesi el-Âmir bi-ahkâmillah ve Dönemi*, MSGSÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- _____, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşunda Kutâme Kabîlesinin Rolü ve Mağrib'te Fâtîmi-Kutâme İlişkileri (762 - 972)", *Anasay*, III, Erzurum 2018, s. 79-98.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara 2004.
- ÇELİK, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara 2018.
- DAFTARY, Farhad, *İsmaililer - Tarihleri ve Öğretileri*, Trk. Trc. Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- DEVÂDÂRÎ, *Kenz ed-Dürer ve Câmi' el-Gurer*, C. VI, Thk. Selahaddin el-Müneccid, Kahire 1961.
- FUAD SEYYİD, Eymen, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır Tefsîru Cedîd*, Kahire 1992.
- HASAN, Ali İbrahim, *Târîhu Cevher es-Sıkillî Kâid el-Muizli-dînillah el-Fâtımî*, Kahire 1963.
- İBN el-ADÎM, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1996.
- İBN HALLİKÂN, *Vefâyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'-Zamân*, C. I, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1978.
- İBN HAMMÂDÎ, *Ahbâru Mülûki Benî Ubeyd*, Thk. Abdu'l-Halîm Uveys vd., Kahire H/1401.
- İBN KALÂNİSÎ, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, Beyrut 1908.
- İBN MÜYESSER, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısiri (Özetleyen Makrizî)*, Thk. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981.
- İBNÜ'S-SAYRAFÎ, *el-İşâre ilâ Men Nâle'l-Vezâre*, Thk. Abdullah Muhallas, Kahire 1923.
- İBN ZÂFİR, *Ahbâr ed-Düvel el-Munkatîa*, Thk. Andre Ferre, Kahire 1972.
- LEV, Yacoov, "Army, Regime And Society In Fatimid Egypt 358-487/968-1094", *International Journal of Middle East Studies*, XIX/3 (Ağustos 1987), s. 337-366.
- _____, *State And Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991.
- MAKRÎZÎ, *İttiâz el-Hunefâ biahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-Hulefâ*, C. III, Thk. Muhammed Hilmi- Muhammed Ahmed, Kahire 1996.
- _____, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bizikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, C. II, Thk. Muhammed Zeynuhum-Medîhatü's-Şarkâvî, Kahire 1997.
- MUHÂSENE, Muhammed Hüseyin, *Târîhu Medîneti Dımaşk Hilâle'l-Hükmi'l-Fâtîmî*, Dımaşk 2001.
- MÜNÂVÎ, Muhammed Hamdî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâü fî'l-Asri'l-Fâtîmî*, Kahire, 1970.
- NÜVEYRÎ, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. XXVIII-XXIX, Thk. Necîb Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşeli Fevvâz, Beyrut 2004.
- SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.
- SİBT İBN EL-CEVZÎ, *Mirât ez-Zamân fî Târîh el-Ayân*, C. XVIII, Thk. Muhammed Ünës vd., Beyrut 2013.
- SÜRÛR, Muhammed Cemâlüddîn, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahire 1995.
- ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Trk. Trc. Muharrem Tan, İstanbul 2014.

ŞEŞEN, Ramazan, “Cevher es-Sıkillî”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, 456-457.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2013.

YAZILITAŞ, Nihat, *Fâtımî Devleti’nde Türkler*, Ankara 2009.

_____, *Fâtımî Devleti Tarihi*, İstanbul 2010.

ZEHEBÎ, *Târîh el-İslâm ve Vefâyât el-Meşâhîr el-Alâm*, C. VIII-IX, Thk. Beşâr Avvâd, Beyrut 2003.